

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών

II19 Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία Β΄

Ενότητα: Κουλτούρα των ελίτ και κουλτούρα των υπάλληλων στρωμάτων στη δύση της πρώιμης περιόδου: Από τη συμβίωση στην αντιπαράθεση

Κώστας Γαγανάκης

Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας

ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΤΩΝ ΕΛΙΤ ΚΑΙ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ ΤΩΝ ΥΠΑΛΛΗΛΩΝ ΣΤΡΩΜΑΤΩΝ ΣΤΗ ΔΥΣΗ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ: ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΜΒΙΩΣΗ ΣΤΗΝ ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗ

1. Εισαγωγή.

Στα τέλη του 15ου αιώνα, τα τυπογραφεία του Παρισιού και των άλλων μεγάλων αστικών κέντρων της Γαλλίας τύπωσαν σε αλληπάλληλες εκδόσεις ένα τομίδιο με τίτλο *Οι ρήσεις του Σολομώντα με τις απαντήσεις του Μάρκολφ*. Το έργο, κείμενο της χειρόγραφης μεσαιωνικής γραμματείας που οι Γάλλοι εκδότες της Πρώιμης Νεότερης Περιόδου αποφάσισαν να διασώσουν μεταφέροντας το στον έντυπο λόγο, είχε τη μορφή έμμετρου διαλόγου ανάμεσα στο βασιλιά Σολομώντα και τον χωρικό Μάρκολφ. Επρόκειτο για μια ανταλλαγή γνωμικών, στην οποία οι βαθυστόχαστες ρήσεις του σοφού βασιλιά έβρισκαν το ταίρι τους στις πνευματώδεις ανταπαντήσεις του ταπεινού αλλά εξίσου σοφού Μάρκολφ:

Σολομών: Το φορτίο μιας φοράδας μπορεί να είναι χρυσάφι ή μπρούτζος, γεγονός για το οποίο το ζώο αδιαφορεί παντελώς.

Μάρκολφ: Η πόρνη δε νοιάζεται για το ποιός την καβαλά: η ταρίφα είναι η ίδια για όλους.

Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1650, ορισμένες γαλλικές εκδόσεις αναβίωσαν το διαλογικό στυλ του Μεσαίωνα, αντιπαραβάλλοντας εκ νέου τον κόσμο των ελίτ με αυτόν των υπάλληλων στρωμάτων. Στη θέση του σοφού Μάρκολφ βρισκόταν πλέον ο απλοϊκός χωρικός *Manant* (χειρώνας), ή ο εξίσου ακαλλιέργητος φτωχός αστός *Simplician* (απλοϊκός). Τη θέση του Σολομώντα είχε εξάλλου πάρει η υποβλητική φιγούρα του *Φιλόσοφου*. Ο διάλογος ανάμεσα στους δύο κόσμους είχε μεταβληθεί σε διδακτικό μονόλογο της ελίτ. Και οι δύο εκδοχές του έργου υπήρξαν προϊόντα της λόγιας κουλτούρας, απευθυνόμενα στους λόγιους κύκλους των εποχών της Αναγέννησης και του Διαφωτισμού αντίστοιχα. Η μεταβολή που σημειώθηκε τόσο στην προσωπικότητα των δύο χαρακτήρων - θα μπορούσαμε και να τους χαρακτηρίσουμε λόγιους ιδεότυπους - όσο και στη μεταξύ τους σχέση, αντανάκλασε την εντεινόμενη αποστασιοποίηση των ελίτ του Διαφωτισμού από την κουλτούρα και γενικότερα την κοσμοθεώρηση των υπάλληλων στρωμάτων. Επιχειρώντας να ανιχνεύσουν τη «γενεαλογία» του πολιτισμικού σχίσματος του τέλους του 16ου και των αρχών του 17ου αιώνα, οι κοινωνικοί και πολιτισμικοί ιστορικοί του 20^{ου} αιώνα βρέθηκαν πολλές φορές εγκλωβισμένοι στο ίδιο πλέγμα αξιολογικών διατυπώσεων, εν τέλει των ιδεολογικών επιλογών που το πρωτοπροκάλεσαν¹.

2. “Λόγια” και “λαϊκή” κουλτούρα στη Δύση της Πρώιμης Νεότερης Περιόδου.

Μια πρώτη ένσταση σχετικά με τη διάκριση ανάμεσα σε «λόγια» και «λαϊκή» κουλτούρα στη Δύση της Πρώιμης Νεότερης Περιόδου αφορά στο ότι αυτή υπονοεί *a priori* την ύπαρξη και συμβίωση δύο διακριτών «συστημάτων κοινών νοημάτων, αντιλήψεων και αξιών και των συμβολικών εκφράσεών τους», τα οποία αντιστοιχούσαν συμμετρικά στις ελίτ και στα υπάλληλα στρώματα. Ίσως ο όρος «κοινωνική διαστρωμάτωση» της κουλτούρας στη Δύση της Πρώιμης Νεότερης Περιόδου να αναδεικνυε σαφέστερα τις διαφορές πτυχές του προβλήματος, επισημαίνοντας τις κοινές χρήσεις και τις πολιτισμικές ανταλλαγές, δίχως παράλληλα να αρνείται τη σταδιακή αποστασιοποίηση των ελίτ από ένα άλλοτε κοινό σύστημα αξιών, νοημάτων και των συμβολικών τους απεικονίσεων.

Μια δεύτερη ένσταση - άμεση απόρροια της προηγούμενης - αναφέρεται στον προβληματικό χαρακτήρα του όρου «λαϊκή κουλτούρα»: Συνήθως αυτός περιγράφει την κουλτούρα των υπάλληλων

¹Natalie Zemon Davis, *Society and Culture in Early Modern France*, Οξφόρδη, Polity Press 1987, σ. 227, 247 και υποσημείωση 1, σ. 336, όπου η Davis απαριθμεί τις διαφορές εκδόσεις του έργου. Επίσης, Peter Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe*, Aldershot, Wildwood House 1978.

στρωμάτων στη βάση αυτού που **δεν** είναι, δηλαδή η κατά βάση γραπτή κουλτούρα της κλασικής παράδοσης, της μεσαιωνικής σχολαστικής φιλοσοφίας και θεολογίας και των μεγάλων κινήσεων της Αναγέννησης, της Μεταρρύθμισης και καθολικής αντι-μεταρρύθμισης και του Διαφωτισμού. Ο διαχωρισμός αυτός αποκρύπτει και πάλι τη συμμετοχή των ελίτ στην κοσμοθεώρηση και την κουλτούρα των υπάλληλων στρωμάτων.

Παρά τις όποιες ασάφειες, επιλέγουμε για καθαρά χρηστικούς λόγους το σχήμα «κουλτούρα των ελίτ και κουλτούρα των υπάλληλων στρωμάτων» γιατί θεωρούμε όπως και ο Peter Burke πως στη Δύση της Πρώιμης Νεότερης Περιόδου υπήρχαν πράγματι δύο πολιτισμικές παραδόσεις, οι οποίες ωστόσο δεν αντιστοιχούσαν συμμετρικά στα δύο άκρα της κοινωνικής πυραμίδας (τους μορφωμένους ευγενείς και αστούς και, από την άλλη, τους χωρικούς και τους τεχνίτες των πόλεων). Οι ελίτ συμμετείχαν στην κοσμοθεώρηση και την κουλτούρα των υπάλληλων στρωμάτων, διατηρώντας παράλληλα το προνόμιο της σχεδόν αποκλειστικής πρόσβασης στη γραμματεία της «υψηλής» παράδοσης. Το πολιτισμικό αυτό διστυπώστατο των ελίτ αποτέλεσε τελικά το όχημα για την αποχώρησή τους από την κουλτούρα και κοσμοθεώρηση των υπάλληλων στρωμάτων².

3. Ανιχνεύσεις του κοινού πολιτισμικού υποστρώματος και των πολιτισμικών ανταλλαγών ανάμεσα στις ελίτ και τα υπάλληλα στρώματα της Πρώιμης Νεότερης Γαλλίας.

Κάθε προσπάθεια αντιπαραβολής των δύο πολιτισμικών παραδόσεων δυσχεραίνεται εκ προοιμίου από το γεγονός ότι η κουλτούρα των υπάλληλων στρωμάτων της περιόδου ήταν στο μεγαλύτερο της μέρος **προφορική**, αναγκάζοντας τους ερευνητές να προσφύγουν σε αυτό που ο Carlo Ginzburg αποκάλεσε «διπλή εμμεσότητα των πηγών»: Οι πληροφορίες που έχουμε για την κουλτούρα και γενικότερα την κοσμοθεώρηση των υπάλληλων στρωμάτων προέρχονται αφενός από γραπτές πηγές και αφετέρου από άτομα σχεδόν πάντα σε στενή σχέση με τη λόγια κουλτούρα. Η πολιτισμική παραγωγή των χωρικών και των τεχνιτών των πόλεων μας μεταφέρεται μέσω μεσολαβητών, την πιστότητα της αναπαραγωγής ή την αμεροληψία των οποίων ο ιστορικός δικαιολογημένα δεν θεωρεί δεδομένες.

Έχει όμως ήδη καταστεί πασιδηλο πως η δυσκολία αυτή δεν σημαίνει πως ο μελετητής της κουλτούρας των υπάλληλων στρωμάτων του παρελθόντος είναι ολότελα ανήμπορος. Χρησιμοποιώντας τα εργαλεία της κοινωνικής ανθρωπολογίας και της κριτικής της λογοτεχνίας, ο ιστορικός επιχειρεί μια βαθύτερη ανάγνωση αυτού του «λόγιου μονόλογου» για τον εντοπισμό κρυμμένων νοηματικών συσχετισμών, ανασυγκροτεί ένα σύστημα συμβολικών νοημάτων πέραν του κειμένου. Εντοπίζει το **διαλογικό στοιχείο** ανάμεσα στην κουλτούρα των ελίτ και των υπάλληλων στρωμάτων ακόμη και στις πιο αρνητικά φορτισμένες πηγές, στις πιο απίθανες περιστάσεις, όπως λχ οι απολογίες απλών ανθρώπων στα γαλλικά δικαστήρια του 16ου αιώνα, αλλά και στις εντονότερες διεργασίες χειραγώγησης και καταστολής της λαϊκής κουλτούρας, όπως ιδιαίτερα τα πρακτικά των δικών της Ιεράς Εξέτασης και η κατηχητική δραστηριότητα της μετατριδεντινής Καθολικής Εκκλησίας³.

²Ο γενικός αυτός ορισμός της κουλτούρας από τον Peter Burke, *Popular Culture...* πρόλογος. Για το προτεινόμενο ερμηνευτικό μοντέλο βλ. σ.23 - 29. Για τα προβλήματα του όρου «λαϊκή κουλτούρα», αλλά και της όλης θεώρησης της πολιτισμικής παραγωγής των υπάλληλων στρωμάτων, βλ και την εισαγωγή της Βενετίας Αποστολίδου στο Raymond Williams, *Κουλτούρα και Ιστορία*, Αθήνα 1994, ΓΝΩΣΗ, σ.41-44.

³Carlo Ginzburg, *Το Τυρί και τα Σκουλήκια - Ο κόσμος ενός μυλωνά του 16ου αιώνα*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια 1994, σ.12-14, 16-17 και 18-20. Βλ. επίσης την εξόχως διαφωτιστική αναφορά του Burke, *Popular Culture...*, κεφ.3, σ.65-87, όπως και την απάντηση του William Beik στον Gerald Strauss στο "Debate: The dilemma of popular history", *Past and Present* 141, Νοέμβριος 1993, σ. 215.

Ενας τέτοιος ισχυρισμός αντικρούει εμφανώς τη μετα-φουκωική αντίληψη, σύμφωνα με την οποία ο εντοπισμός της «υπάλληλης κουλτούρας» είναι ανέφικτος «έξω από την απόπειρα κατάλυσής της», λόγω της εξάρτησης της περιγράφουσας γλώσσας του ιστορικού από το κυρίαρχο, θεσμοθετημένο λόγο (*discours*). Κάτι τέτοιο ωστόσο δεν μειώνει στο ελάχιστο την επικαιρότητα της προσέγγισης του Foucault, ιδιαίτερα την

Οι πληροφορίες που μας έρχονται από το πλήθος των πηγών (πέρα από τις γραπτές αφηγήσεις, επιβιώματα της προφορικής παράδοσης και εικαστικές απεικονίσεις εθίμων και τελετουργιών στα αρχαιολογικά ευρήματα της εποχής) υποδεικνύουν καταρχήν μια **ενιαία κοσμοθεώρηση** των ελίτ και των υπάλληλων στρωμάτων: **Ιδιαίτερα οι πολυπληθείς τελετουργίες της Πρώιμης Νεότερης Περιόδου - με τη συμμετοχή σύσσωμων των τοπικών κοινοτήτων, αγροτικών είτε αστικών - φανερώνουν αφενός ένα βαθιά ριζωμένο συλλογικό φόβο απέναντι στη μόνιμη αβεβαιότητα της επιβίωσης και αφετέρου μια εξίσου κοινή σύλληψη του ατόμου ως μέλους μιας άρρηκτα δεμένης οργανικής ολότητας, συλλογικά υπόλογης απέναντι στο Δημιουργό.**

Αυτή η «μαζική σύλληψη» του ατόμου προσέδιδε στους δυτικοευρωπαίους της Πρώιμης Νεότερης Περιόδου μια *πολλαπλή ταυτότητα*, ανεξάρτητα από την κοινωνικο-οικονομική και την πολιτική τους υπόσταση: Ο καθένας αποτελούσε μέλος μιας οικογένειας, μιας ενορίας ή συνοικίας, ή και μιας συντεχνίας, με έντονη και θεσμοθετημένη συμμετοχή σε πλειάδα κοινών τελετουργιών και άλλων δραστηριοτήτων⁴. Η διαπίστωση αυτή μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι ελίτ και υπάλληλα στρώματα στη Δύση της Πρώιμης Νεότερης Περιόδου τουλάχιστον συνδιαχειρίζονταν ένα κοινό πολιτισμικό υλικό.

Παρά τις κοινωνικο-οικονομικές και πολιτικές τους αντιπαραθέσεις, ελίτ και υπάλληλα στρώματα του φεουδαλισμού μοιράζονταν σε μεγάλο βαθμό την ίδια κουλτούρα. Ιδιαίτερα στην αγροτική ύπαιθρο, στην αρχή της εξεταζόμενης περιόδου, το ποσοστό των εγγράμματων ευγενών ήταν ελάχιστα υψηλότερο από εκείνο των χωρικών, γεγονός που καθιστούσε τους πρώτους φορείς της «λαϊκής κουλτούρας» της εποχής τους. Ακόμη όμως και σε περιοχές όπου οι ελίτ (παραδοσιακές φεουδαλικές ή νεότευκτες αστικές) είχαν πρόσβαση και στη γραπτή λόγια παράδοση, οι δύο πολιτισμικές παραδόσεις συνυπήρχαν σε μια σχέση επικοινωνίας και αλληλεπίδρασης, την οποία ο ιστορικός μπορεί να διακρίνει στην υιοθέτηση αριστοκρατικών αρχιτεκτονικών προτύπων και τον εγκλιματισμό τους στη λαϊκή αρχιτεκτονική και διακοσμητική του 16ου και 17ου αιώνα, ή στην αφομοίωση προϊόντων της λόγιας γραμματείας στην προφορική - και μετέπειτα έντυπη - λαϊκή κουλτούρα (ποιήματα λογίων της Αναγέννησης και ιπποτικά έπη εμφανώς αριστοκρατικής προέλευσης). Στην αντίστροφη φορά, στην υιοθέτηση λαϊκών χορών αλλά και εορτασμών από τους ευγενείς και τους αυλικούς, όπως και θεμάτων της λαϊκής παράδοσης στη λόγια γραμματεία και τις τέχνες (λχ, ο Φάουστ του παραδοσιακού κουκλοθέατρου όπως πέρασε στο έργο του Γκαίτε, ή μουσικά μοτίβα που ενσωμάτωσαν στο έργο τους μουσικοί της ελίτ, όπως ο Χαίντελ).

Η σχέση επικοινωνίας και ανταλλαγής ανάμεσα στις δύο πολιτισμικές παραγωγές καθίσταται μερικές φορές τόσο στενή που καταλήγει στην εμφάνιση δανείων και αντι-δανείων, όπως ο μυθικός γίγαντας **Γαργαντούας**, η πατρότητα του οποίου περνάει από τη λαϊκή παράδοση στον Rabelais,

υπογράμμιση των αποκλεισμών, απαγορεύσεων και καταναγκαστικών διαδικασιών που συγκρότησαν ιστορικά τη σύγχρονη δυτική κουλτούρα.

⁴Παρά το γεγονός ότι οι μεγάλες επιδημίες της Πρώιμης Νεότερης Περιόδου έκαναν σαφώς κοινωνικές διακρίσεις, οι ελίτ της Δύσης ήταν εξίσου υποταγμένες στη βεβαιότητα του θανάτου, εξαιτίας των κάκιστων συνθηκών υγιεινής και των ακατάπαυστων πολεμικών συρράξεων και ληστρικών επιδρομών. Οι λιτανείες ικεσίας και εξευμενισμού της θεϊκής οργής με τη συμμετοχή του συνόλου των κοινωνικών στρωμάτων, συμπεριλαμβανομένων και των μοναρχών, αποτελούσαν μόνιμο θέαμα στις κοινωνίες της Πρώιμης Νεότερης Δύσης. Οι ελίτ εξάλλου συμμετείχαν και σε κοινοτικές εορταστικές τελετουργίες, όπως οι καρναβαλικές εκδηλώσεις. P.Chauvu & R.Gascon, *Histoire économique et sociale de la France*, Τόμος 1ος, Παρίσι, PUF 1977. σ.429-430 Ο έντονα μυστικιστικός χαρακτήρας του Καθολικισμού του *baroque* (τον οποίο συχνά επισκιάζει η εμμονή των ιστορικών στην «επιστημονική επανάσταση» του Διαφωτισμού), με τον πολλαπλασιασμό των θαυμάτων και των θαυματουργών ανθρώπων και αντικειμένων, αποδεικνύει πως η κοσμοθεώρηση των κοσμικών όπως και των εκκλησιαστικών ελίτ του 17ου αιώνα εξακολουθούσε να είναι το ίδιο ανιμιστική όσο και εκείνη των υπάλληλων στρωμάτων: Robin Briggs, *Communities of Belief - Cultural and Social Tensions in Early Modern France*, Οξφόρδη, Clarendon Press 1989, σ.394.

Για την πολλαπλή ταυτότητα των δυτικοευρωπαίων και γενικότερα για τη διάχυση του ιδιωτικού στο δημόσιο, βλ. τις ιδιαίτερα εύστοχες επισημάνσεις του Philippe Ariès, "Pour une histoire de la vie privée", P.Ariès & G.Duby (eds) *Histoire de la Vie Privée*, 3, *De la Renaissance aux Lumières*, Παρίσι, Seuil 1986, σ.7-8.

που αποτελεί την πηγή έμπνευσης για τους Γάλλους λαϊκούς κωμικούς του 17ου αιώνα. Επίσης, και παρά τις εμφανείς λόγιες επιρροές - κύρια την επισήμανση του δαιμονικού της χαρακτήρα - η εικόνα της **μάγισσας** στον 16ο και 17ο αιώνα αντλεί μεγάλο μέρος της συγκρότησής της από την προφορική παράδοση των υπάλληλων στρωμάτων⁵.

Το γεγονός ότι οι ελίτ διαλέγονταν με τους υποτελείς τους στην πόλη και την ύπαιθρο δεν μετέβαλλε την κατά βάση αρνητική αντίληψή τους για τους «ταραξίες» πληβείους. Η αντίληψη αυτή διαποτίζει το μεγαλύτερο μέρος των λόγιων προσεγγίσεων στην κουλτούρα των υπάλληλων στρωμάτων - οι αποτυπώσεις της οποίας διακυμαίνονται ανάμεσα σε ένα «φιλικό πατερναλισμό» και μια ανοιχτά εχθρική και υποτιμητική διάθεση. Μπορούμε εκ προοιμίου να επισημάνουμε ότι οι ελίτ αναφέρονταν στους πληβείους και τον πολιτισμό τους κυρίως για να παρέμβουν διορθωτικά σε ό,τι αυτές θεωρούσαν απολίπιστο, παρωχημένο, ή παιδαριώδες και - στην εποχή του τριδεντινού Καθολικισμού και του κατεστημένου Προτεσταντισμού - βλάσφημο.

Καθίσταται επίσης σαφές ότι οι λόγιες αποδόσεις της κουλτούρας των υπάλληλων στρωμάτων, κυρίως του 16ου και 17ου αιώνα, δεν εμφορούνταν από το «λαογραφικό» ενδιαφέρον που οι ελίτ επιδείκνυαν για τα ήθη και έθιμα ξένων «εξωτικών» λαών, όπως ήταν οι νέοι υποτελείς των Ευρωπαίων στις αποικίες, αλλά εξυπηρετούσαν άλλες, ταξικές ή «εθνικές» σκοπιμότητες. Υπάρχουν ωστόσο στη λόγια γραμματεία της περιόδου «παράθυρα» προς την κουλτούρα των υπάλληλων στρωμάτων, εκφράσεις συγγραφέων, η ρευστότητα της κοινωνική ένταξης και της κοσμοθεώρησης των οποίων δεν τους είχε ακόμη απομακρύνει εντελώς από τους «κοινούς».

Πρώτοι καταγραφείς της κουλτούρας των υπάλληλων στρωμάτων της υπαίθρου υπήρξαν αναπόφευκτα οι κτηματίες ευγενείς και ο τοπικός κλήρος, πολιτισμικά συγγενείς προς τους χωρικούς και γι' αυτό σχετικά φιλικό στις περιγραφές τους. Οι επικεφαλής της ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας και ιδιαίτερα οι κληρικοί θεολόγοι προσέγγιζαν τα λαϊκά ήθη και έθιμα με μια πιο κριτική διάθεση, επιχειρώντας να αποκαθάρουν την κοσμοθεώρηση των υπάλληλων στρωμάτων από προλήψεις και δεισιδαιμονίες κληρονομημένες από το παγανιστικό παρελθόν: Θεολογικές πραγματείες όπως η *Tractatus de superstitionis* του Henricus του Gorichen (15ος αι.) ή η *Traité des superstitions* του Jean-Baptiste Thiers (17ος αι.) είναι ενδεικτικές της μόνιμης δυσφορίας των ανώτατων εκκλησιαστικών κύκλων με τη δυσπροσαρμοστικότητα του λαϊκού τους ποιμνίου⁶.

Ο γαλλικός 16ος αιώνας χαρακτηρίζεται από μια πρωτοφανή κορύφωση του ενδιαφέροντος των λόγιων για την κουλτούρα των υποτελών τους. Η ανάδυση μιας «κοινωνίας αφηγητών» στη βασιλική αυλή, όσο και στις φεουδαρχικές επαύλεις και τα αστικά κέντρα, εξέφραζε την επιρροή της αναγεννησιακής ιταλικής λογοτεχνίας στους γαλλικούς λόγιους κύκλους⁷, αλλά και συνδεόταν άμεσα με την ιδιαίτερη κοινωνικο-πολιτική πραγματικότητα της χώρας, κύρια με τη στρατηγική κοινωνικής εδραίωσης των ελίτ (της παραδοσιακής «αριστοκρατίας του ξίφους» όσο και της νεόκοπης «αριστοκρατίας της τηβέννου»). Σημαντική εξέλιξη στη λόγια καταγραφή της κουλτούρας των υπάλληλων στρωμάτων ήταν το γεγονός ότι αυτή είχε πλέον περάσει από τον κλήρο στους κύκλους των διανοουμένων και των ανθρωπιστών.

⁵ Peter Burke, *Popular Culture...*, σ.23-29, 58-64. Πρωτοπόρος στην επισήμανση της αμφίδρομης επικοινωνίας και αλληλεπίδρασης ανάμεσα στην κουλτούρα των ελίτ και στην κουλτούρα των υπάλληλων στρωμάτων της Πρώιμης Νεότερης Περιόδου υπήρξε ο σοβιετικός Mikhail Bakhtin, στο έργο του *Rabelais and His World*, Cambridge Mass., Harvard University Press 1968. Για τις λαϊκές, προχριστιανικές καταβολές της εικόνας της μάγισσας βλ. το έργο του Carlo Ginzburg *Ecstasies - Deciphering the Witches' Sabbath*, Λονδίνο, Penguin 1992.

⁶ N.Z. Davis, *Society and Culture in Early Modern France...*, σ.227-230.

⁷ Το νέο, ιταλικής προέλευσης λογοτεχνικό ύφος αντλεί εμφανώς τη θεματολογία του από την προφορική παράδοση και την καθημερινότητα των απλών ανθρώπων. Το *Δεκαήμερο* του Βοκκάκιου, πρωτομεταφρασμένο στα γαλλικά το 1414, είχε οκτώ επανεκδόσεις στη Γαλλία στην πρώτη τριακονταετία του 16ου αιώνα, ενώ αποτέλεσε το πρότυπο για το *Heptaméron* της αδελφής του Φραγκίσκου Ι, Μαργαρίτας της Ναβάρρας. Οι λόγιοι-μέλη του κύκλου της διανοούμενης πριγκίπισσας πρωτοστάτησαν στην εδραίωση αυτού του νέου αφηγηματικού στυλ στους κύκλους της μοναρχικής αυλής και από εκεί στη χώρα. Robert Muchembled, *L'invention de l'homme moderne - Culture et sensibilités en France du Xve au XVIIIe siècle*, Παρίσι, Fayard 1988, σ.88-91.

Στη γαλλική επαρχία, ευγενείς και αστοί καταγραφείς της λαϊκής κουλτούρας εξέφραζαν τον πατροπαράδοτο πατερναλισμό τους απέναντι στις «αφελείς μάζες» αλλά - είναι σημαντικό να επισημανθεί - και έμμεσα την ανησυχία τους απέναντι στις διαφαινόμενες πολιτικο-κοινωνικές εξελίξεις (κοινωνική σκλήρυνση και προσπάθεια επιβολής ενός νέου αυστηρότερου πολιτικού ήθους, μοναρχικής έμπνευσης). Μέσα από τις επιθέσεις τους στα νεωτεριστικά ήθη της μοναρχικής αυλής, συγγραφείς σαν τον επαρχιώτη ευγενή Noël du Fail προέτασαν μια ιδεαλιστική απεικόνιση του κόσμου της επαρχίας, της «παραδοσιακής αγροτικής Γαλλίας» που κινδύνευε να αλλοτριωθεί από τις ξενόφερτες επιρροές. Στη νοσταλγική αυτή ματιά σε «έναν κόσμο που χάνεται», οι πληβείοι της υπαίθρου έπαιζαν έναν πρωταγωνιστικό ρόλο - γεγονός που ωστόσο δεν απομάκρυνε τους συγγραφείς από τη συνήθη «αριστοκρατική» προσέγγιση στον κόσμο της υπαίθρου⁸.

Οι αφηγητές των λαϊκών εθίμων, του τρόπου ζωής των πληβείων της πόλης και της υπαίθρου στη Γαλλία του 16ου αιώνα έπαιζαν στην ουσία ένα ρόλο «πολιτισμικού διαμεσολαβητή» ανάμεσα στις ελίτ και στα υπάλληλα στρώματα. Η ενδιάμεση αυτή θέση, ένδειξη της επιβίωσης μιας μακροχρόνιας πολιτισμικής συγγένειας, ήταν απόρροια και της ρευστότητας που χαρακτήριζε την κοινωνική συνείδηση στρωμάτων σε φάση μετεξέλιξης, όπως ήταν τα ανώτερα αστικά στρώματα, μόνιμη επιδίωξη των οποίων ήταν η συμπερίληψή τους στις τάξεις της αριστοκρατίας.

Χαρακτηριστικότερη ίσως των γνωστών περιπτώσεων αυτή του Guillaume Bouchet, πολίτη της επαρχιακής πόλης του Poitiers και γόνου ευκατάστατης οικογένειας εκδοτών και τυπογράφων. Το πληθωρικό έργο του Bouchet - το οποίο ήταν προϊόν των νυχτερινών του συζητήσεων με τους λόγιους ομολόγους του και απευθυνόταν στο λόγιο κοινό της πόλης - αποτελεί ένα πραγματικό παράθυρο στην κουλτούρα, τα ήθη και τις συμπεριφορές των χωρικών της περιοχής του συγγραφέα. Οι 36 *Serées* του εμφορούνται από κάποια σκωπτική διάθεση, η οποία ωστόσο δεν ακυρώνει τη σπουδαιότητα των πληροφοριών. Ο συγγραφέας «βγαίνει» κάποιες στιγμές από το μικρόκοσμο του και καταγράφει στον έντυπο λόγο πολύτιμα στοιχεία της προφορικής κουλτούρας της υπαίθρου (ανέκδοτα, ρητά, μύθους, γνωμικά και πικάντικες ιστορίες).

Με βάση την έκδοση του 1608, ο Γάλλος ιστορικός Robert Muchembled ταξινομεί ειδικές αναφορές στα είδη διατροφής, τα ζώα, στα προβλήματα υγείας και υγιεινής, στα ήθη των παντρεμένων, σε μυρωδιές, γενικότερα σε αισθήσεις και αισθήματα, ενώ είκοσι τρία κεφάλαια αφιερώνονται σε πλειάδα θεμάτων αντλημένων από την αγροτική ύπαιθρο, όπως οι μισθοφόροι, οι κουρείς, οι κληρικοί, οι σχέσεις φεουδαρχών και υποτελών, κλπ. Μέλος μιας κοινωνικής ομάδας σε μετάβαση, ο Bouchet δεν είχε ακόμη αποστασιοποιηθεί από την κουλτούρα των χωρικών γειτόνων του⁹.

Σε ένα ευρύτερο, δυτικοευρωπαϊκό επίπεδο, οι αλληπάλληλες εκδόσεις συλλογών με γνωμικά και παροιμίες του απλού λαού στη διάρκεια του 16ου αιώνα, αρκετές φορές **στο ιδιαίτερό τους γλωσσικό ιδίωμα**, εντάσσονταν σε μια προσπάθεια εμπλουτισμού και τόνωσης των εθνικών γλωσσών απέναντι στη διεθνή γλώσσα της εποχής, τα λατινικά. Δίνοντας ιδιαίτερη προσοχή στη γεωγραφική, γλωσσολογική και κοινωνική προέλευση των ρητών τους, πολλοί ανθρωπιστές καταγραφείς ακολουθούσαν την προτροπή του Εράσμου, ο οποίος είχε πρώτος διατυπώσει την άποψη πως οι παροιμίες, λόγιες ή λαϊκές, αποτελούσαν πραγματικά μνημεία του παρελθόντος και έπρεπε να αναγνωσθούν με γνώμονα την εποχή τους και το άμεσο κοινωνικό τους περιβάλλον¹⁰.

Στις αρχές του 16ου αιώνα στη Γαλλία, δύο κληρικοί, μέλη της πανεπιστημιακής κοινότητας του Παρισιού, οι Nicolas du Puy (ή Bonaspes) και ο Gilles de Noyers δημοσίευσαν μια συλλογή λαϊκών γνωμικών (*proverbia communia, proverbia popularia*), αντλημένων από τα μεσαιωνικά χειρόγραφα με παράλληλη λατινική μετάφραση, δίχως κανέναν σχολιασμό για το ύφος, την προέλευση ή - κυρίως - για τη χρήση που είχαν αυτά τα γνωμικά στα πλαίσια της «λαϊκής κουλτούρας». Αντίθετα, οι δύο συλλογές *proverbiorum vulgarium libri tres* (1531) και *Proverbes et*

⁸R.Muchembled, *L'invention de l'homme moderne...*, σ.92-95.

⁹R.Muchembled, *L'invention de l'homme moderne...*, σ.83-84, 112-143.

¹⁰N.Z.Davis, *Society and Culture...* σ.233-235.

dicts sentencieux (1557) του φιλόσοφου κληρικού και μέλους του κύκλου της Μαργαρίτας της Ναβάρρας Charles de Bouelles παρέθεταν κάποια στοιχεία σχετικά με το περιεχόμενο και το κοινωνικό πλαίσιο έκφρασης των μνημονευόμενων λαϊκών γνωμικών. Ωστόσο, τα 900 περίπου γνωμικά δημοσιεύθηκαν στην επίσημη γαλλική γλώσσα και όχι στις τοπικές τους διαλέκτους - μερικές από τις οποίες ήταν αρκετά γνωστές στο συγγραφέα. Εξάλλου, καθίσταται εμφανές ότι τα γνωμικά είχαν περάσει από ένα λογοκριτικό φίλτρο από τον ίδιο το συγγραφέα, ο οποίος δεν περιέλαβε ο,τιδήποτε αυτός θεωρούσε βλάσφημο ή ιδιαίτερα προκλητικό.

Άλλοι συλλέκτες λαϊκών γνωμικών όπως οι Henri Estienne (*Precellence du langage françois*, 1579), Etienne Pasquier (*Recherches de la France*) και Jean Nicot (*Thresor de la langue françoise*, 1606) τόνιζαν σχεδόν αποκλειστικά τον πλούτο και το κύρος της γαλλικής γλώσσας έναντι της λατινικής, χρησιμοποιώντας τις εκφράσεις της «λαϊκής κουλτούρας» μόνον ως αποδείξεις των ισχυρισμών τους. Παρά τις πολύτιμες πληροφορίες που προσφέρουν σχετικά με γεωγραφικές, κοινωνικο-επαγγελματικές και γλωσσικές διαφοροποιήσεις, η προσοχή των συγγραφέων εστιάζεται στη γαλλική γλώσσα, παρά στη λαϊκή κουλτούρα.

Όπως επισημαίνει η Natalie Zemon Davis, οι λόγιες προσεγγίσεις στη λαϊκή κουλτούρα χαρακτηρίζονταν από ένα παράδοξο: **Όσο περισσότερο επιθυμούσαν οι λόγιοι να εξοικειωθούν με τις μορφές λόγου και το γλωσσικό ιδίωμα των υπάλληλων στρωμάτων, τόσο λιγότερο κατανοούσαν την ιδιαιτερότητα της λαϊκής κουλτούρας, τόσο λιγότερο κατόρθωναν να ενσωματώσουν αυτό το πολιτισμικό υλικό στη διαδικασία εμπλουτισμού της σύγχρονης τους εθνικής κουλτούρας.** Η γαλλική γλώσσα είχε πλέον εδραιωθεί στους λόγιους και τους αριστοκρατικούς κύκλους, σε αντιπαράθεση με τη λατινική του κλήρου και των πανεπιστημίων. Επιπλέον, πλήθος λαϊκών γνωμικών και παροιμιών είχαν ενσωματωθεί στην κυρίαρχη κουλτούρα, όπως μαρτυρούν οι χρησιμοποιούμενες *proverbes vulgaires* στη λόγια γραμματεία (λχ, στο έργο του Rabelais). Η ένταξη όμως αυτή των λαϊκών γνωμικών ήταν αποτέλεσμα μιας επίπονης διαδικασίας «φιλτραρίσματος» και προσαρμογής τους στις απαιτήσεις των ελίτ - κυρίως στο μέγα αίτημα της εδραίωσης της εθνικής γλώσσας. **Οι καταγραφείς των λαϊκών γνωμικών του 16ου αιώνα ήταν πολιτισμικά πιο απόμακροι απ'ό,τι οι ευγενείς και κληρικοί συλλέκτες παροιμιών του Ύστερου Μεσαίωνα**¹¹.

Στις λόγιες απεικονίσεις της λαϊκής κουλτούρας, το διαλογικό στοιχείο ανάμεσα στις δύο πολιτισμικές παραδόσεις της Πρώιμης Νεότερης Περιόδου εμφανίζεται μάλλον έμμεσα (η φωνή των υπάλληλων στρωμάτων «φιλτράρεται» από την αισθητική παρέμβαση των ελίτ). Η σχέση αμφίδρομης επικοινωνίας καθίσταται πιο εμφανής εαν ανατρέξουμε σε μια άλλη πηγή πληροφόρησης, που και αυτή εκ πρώτης όψεως εμφανίζεται να εκφράζει τις αντιλήψεις των ελίτ: Τη «λαϊκή λογοτεχνία» της εποχής, φθηνές, μαζικές εκδόσεις, με προφανές αγοραστικό κοινό τα αγροτικά στρώματα της υπαίθρου, όπως αυτή άνθησε ιδιαίτερα στη Γαλλία από τις αρχές του 17ου αιώνα. **Μελετώντας αυτές τις εκλαϊκευμένες εκδόσεις μπορούμε να ανιχνεύσουμε σε ένα δεύτερο επίπεδο ανάγνωσης την έκφραση των υπάλληλων στρωμάτων από τη θέση του αναγνωστικού κοινού, να συνειδητοποιήσουμε το δυναμισμό της παρέμβασής τους ως «ερμηνευτικής κοινότητας»**¹².

Η *bibliothèque bleue* αποτελούσε ένα σύνολο φθηνών, λαϊκών βιβλίων που στόχευαν σε ένα ευρύτατο ακροατήριο ανάμεσα στα 1600 και στα μέσα του 19ου αιώνα. Τα βιβλία αυτών των σειρών (η αρχική σειρά αποτέλεσε το πρότυπο για πολλαπλές επανεκδόσεις από άλλους εκδότες) ήταν

¹¹N.Z.Davis, *Society and Culture...* σ.235-245. Η ένταξη των λαϊκών γνωμικών στη λόγια γραμματεία συνοδεύθηκε από μια έντονη αλλοίωση του περιεχομένου και της χρήσης τους. Σημαντικότερη ήταν η ισοπέδωση της *πολυσημίας* των λαϊκών γνωμικών - παρεπόμενου της πολλαπλής χρησιμότητάς τους στην καθημερινότητα των υπάλληλων στρωμάτων - σε μια και μοναδική ερμηνεία στη λόγια μεταφορά τους.

¹²Ο Burke διατυπώνει την άποψη ότι η λαϊκή λογοτεχνία της εποχής μπορεί να εκληφθεί ως ενδιάμεσο στρώμα ανάμεσα στη λόγια και τη λαϊκή κουλτούρα, ως γέφυρα επικοινωνίας ανάμεσα στις λόγιες αναζητήσεις και τις λαϊκές αναγνωστικές προτιμήσεις. Υποθέτει μάλιστα πως προωθητές της λαϊκής λογοτεχνίας της Πρώιμης Νεότερης Περιόδου ήταν οι βοηθοί τυπογράφοι, οι οποίοι συμμετείχαν και στις δύο κουλτούρες (όπως οι γυναίκες της φεουδαλικής αριστοκρατίας της υπαίθρου) Peter Burke, *Popular Culture...* σ.63.

χαρτόδετα, συνήθως με μπλε εξώφυλλο, χρησιμοποιούσαν παλιά και συχνά διαφορετικής προέλευσης τυπογραφικά στοιχεία, ξυλογραφίες δευτέρας διαλογής, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις εικόνες είχαν αντικαταστήσει τα ονόματα των εκδοτών στο εξώφυλλο.

Οι σειρές αντλούσαν τα κείμενά τους από παλιότερες, συνήθως λόγιες εκδόσεις, δεν αντανακλούσαν συνεπώς «λαϊκές» αναγνωστικές προτιμήσεις: Θρησκευτική λογοτεχνία, έπη, παραμύθια και νουβέλες, κατηχητικές διατριβές και κάθε λογής εγχειρίδια. Η πολιτισμική ιδιαιτερότητα των βιβλίων της «μπλε βιβλιοθήκης» πήγαζε από την παρέμβαση των εκδοτών, με τη σειρά της εξαρτώμενη από τις θεωρούμενες ιδιαιτερότητες του κοινού στο οποίο στόχευαν οι εκδότες. Η εικόνα που είχαν σχηματίσει οι διάφοροι Γάλλοι εκδότες σχετικά με την ικανότητα πρόσληψης του δυνάμει αγοραστικού τους κοινού, τους οδηγούσε σε σειρά «διορθωτικών» παρεμβάσεων στην αρχική μορφή των κειμένων, όπως στην απάλειψη «περιττών» ή «δυσνόητων» σειρών, παραγράφων ή και κεφαλαίων, στην αλλαγή της σελιδοποίησης, τη προσθήκη επεξηγηματικών τίτλων, περιλήψεων και βεβαίως εικόνων, αλλά και την άσκηση προληπτικής λογοκρισίας σε ό,τι θεωρούνταν πρόστυχο και βλάσφημο, σύμφωνα προς τις επιταγές της μετατριδεντινής Καθολικής Εκκλησίας.

Ο χασοτικός χαρακτήρας αυτών των εκδόσεων (τις λαθροχειρίες των εκδοτών επιδείνωναν τα πολλά τυπογραφικά λάθη και οι παραλείψεις) δεν τις καθιστούσε ελκυστικές στις λόγιες ελίτ - αν και έχει εξακριβωθεί ότι αρκετοί *notables* αγόραζαν τα βιβλία για ψυχαγωγικούς ή και συλλεκτικούς σκοπούς. Συχνά, τα βιβλία προορίζονταν να διαβασθούν υψηλοφώνως σε συγκεντρώσεις των χωρικών - όπως οι νυχτερινές *veillées*¹³. Οι πολλαπλές εκδόσεις των βιβλίων είχαν όμως εξοικειώσει το αναγνωστικό κοινό (τα υπάλληλα στρώματα), το οποίο σχημάτιζε την ιδιαίτερή του αντίληψη για το περιεχόμενό τους, που αναδυόταν σε κάθε νέα ανάγνωση ή ακρόαση των βιβλίων. Η εικόνα που σχημάτιζαν τα λαϊκά στρώματα δεν συμβάδιζε αναγκαστικά με τη βούληση των συγγραφέων ή των εκδοτών, γεγονός που εξηγεί τις πολλές αναθεωρήσεις αλλά και τις αντιφάσκουσες επανεκδόσεις έργων της «μπλε βιβλιοθήκης». **Μέσα από αυτήν την πολυμορφία αναδύεται αυτό που ο Roger Chartier αποκαλεί «αυτόνομη ερμηνευτική κοινότητα» των υπάλληλων στρωμάτων, μια ιδιαίτερη δηλαδή «λαϊκή» ανάγνωση των κειμένων σε αντιδιαστολή με εκείνη της λόγιας κουλτούρας. Μια παρέμβαση του λαϊκού αναγνωστικού κοινού, σε παράλληλη ανάπτυξη με τις «στρατηγικές προκαθορισμένης ανάγνωσης» που προωθούσαν οι εκδότες, μέσα από τις αλληπάλληλες παρεμβάσεις τους.**

Σε αντίθεση με παλαιότερες κρατούσες απόψεις σύμφωνα με τις οποίες η «μπλε βιβλιοθήκη» υπήρξε το κατεξοχήν όχημα της «πολιτισμικής αφομοίωσης» (*acculturation*) των υπάλληλων στρωμάτων, ιστορικοί όπως οι Chartier και Davis επισημαίνουν τη λαϊκή ιδιοποίηση του λόγιου πολιτισμικού υλικού, την προσαρμογή του στις ιδιαίτερες ανάγκες και απαιτήσεις, όπως αυτές απέρρεαν από την καθημερινότητα των υπάλληλων στρωμάτων. Η προφορική κουλτούρα των πληβείων δεν καταλύθηκε από την επέλαση του γραπτού λόγου. Τουναντίον, η κατάργηση των μονοπωλίων της γνώσης - η «λαϊκοποίησή» της, με την εξάπλωση της τυπογραφίας και κυρίως με την προτεσταντική Μεταρρύθμιση - και η ανυπαρξία ολιγαρχικού μονοπωλιακού ελέγχου του εκδοτικού χώρου στην προκαπιταλιστικές κοινωνίες επέτρεψε σε πλειάδα φωνών να εκφραστούν και να συνυπάρξουν. Στη διασκευή και προσαρμογή του λόγιου πολιτισμικού υλικού, τα υπάλληλα στρώματα της υπαίθρου φάνέρωναν το δυναμισμό και την ανθεκτικότητα της λαϊκής κουλτούρας¹⁴.

¹³Αν και ο Robin Briggs ισχυρίζεται ότι, τουλάχιστον οι θρησκευτικές εκδόσεις της «μπλε βιβλιοθήκης» - με τον έκδηλο ατομικιστικό προσανατολισμό τους - μάλλον απευθύνονταν στα αστικά μικρομεσαία στρώματα. Robin Briggs, *Communities of Belief...*, σ.402.

¹⁴Roger Chartier, "Texts, printings, readings", στο Lynn Hunt (ed), *The New Cultural History*, Berkeley, UCL 1989, σ.156-158, 163-165. Βλ. και την κριτική του Chartier στην προαναφερμένη ιστορική αντίληψη, στο άρθρο του "Culture as appropriation: Popular cultural uses in Early Modern France", S.L.Kaplan (ed), *Understanding Popular Culture - Europe from the Middle Ages to the Nineteenth Century*, Mouton 1984. N.Z.Davis, *Society and Culture...*, σ.208-209, 225-226. Η μαζικοποίηση της γραπτής κουλτούρας βρέθηκε αρχικά αντιμέτωπη με την - κατά βάση εκκλησιαστική - άποψη σύμφωνα με την οποία η διάδοση της γνώσης συνιστούσε ιεροσουλία. Το αμφισβητούμενο μονοπώλιο των κληρικών σε ζητήματα ερμηνείας της Αγίας Γραφής επιχείρησαν να ιδιοποιηθούν οι κοσμικές ελίτ του Διαφωτισμού, προτάσσοντας μια εκλεκτική *respublica litteratorum*. Στον αιώνα

Η πολιτισμική αυτενέργεια των υπάλληλων στρωμάτων διαφαίνεται όμως ακόμη και σε άλλες, ιδιαίτερα δυσμενείς για την ελεύθερη έκφραση των πληβείων περιστάσεις, όπως ήταν η επαφή τους με την εξουσία - μοναρχική, τοπική, εκκλησιαστική - μέσω της δικαστικής οδού. Στις δικαστικές τους περιπέτειες - που ο Foucault χαρακτήρισε εύστοχα διαδικασίες καταστολής και αποκλεισμού ο,τιδήποτε του παράφωνου στον κυρίαρχο λόγο - οι πληβείοι της Πρώιμης Νεότερης Περιόδου εμφανίζονται πολλές φορές να ιδιοποιούνται επιδέξια ρητορικές στρατηγικές της λόγιας κουλτούρας, συνδυάζοντάς τις με αφηγηματικές πρακτικές προερχόμενες από τη δική τους παράδοση. Κάποιες άλλες φορές, επιδεικνύουν μια σχεδόν ηρωική επιμονή στην άρνησή τους να υιοθετήσουν τις αξίες και τα συμβολικά συστήματα των αρχόντων κατηγόρων τους, φανερώνοντας μια πολιτισμική ταυτότητα ιδιαίτερα ανθεκτική στις απόπειρες των ελίτ να εδραιώσουν μια νέα πολιτισμική ομοιομορφία υπό τη δική τους καθοδήγηση: Οι δίκες των *benandanti* του Friuli από την Ιερά Εξέταση στα τέλη του 16ου και τις αρχές του 17ου αιώνα συνιστούν - παρά τη καταναγκαστική δομή του παραγόμενου λόγου - στοιχείο διαλόγου ανάμεσα στους λόγιους ανακριτές και στους χωρικούς ανακρινόμενους. Η δαιμονολογική θεώρηση των αγαθοεργών *benandanti* - η ταύτισή τους με τις τελετές του *sabbath* και τη δαιμονική μαγεία - που χαρακτήριζε την αντίληψη των ανακριτών, επιβλήθηκε στην άποψη των ανακρινόμενων υπόπτων μόνο μετά από επίπονες και πιεστικές διαδικασίες πενήντα χρόνων. Τα «σχίσματα», οι ασυνέχειες του αρχιερακού ανακριτικού υλικού, επιτρέπουν στον ιστορικό να ανιχνεύσει το διαλογικό στοιχείο ανάμεσα στις δύο κουλτούρες, ακόμα και σε περιπτώσεις βίαιης καταστολής της λαϊκής¹⁵.

Για τους ιστορικούς της λαϊκής κουλτούρας στην Πρώιμη Νεότερη Ευρώπη, ο Φριουλάνος μυλωνάς **Μενόκιο** έχει αναδειχθεί σε «ήρωα των πληβείων». Παρά τις όποιες ενστάσεις που εγείρει η μοναδικότητα της περίπτωσης, οι εξομολογήσεις του Μενόκιο ενώπιον των Ιεροεξεταστών μαρτυρούν αφενός «την ύπαρξη ενός στρώματος λαϊκών δοξασιών και σκοτεινών αγροτικών μυθολογιών» και αφετέρου την επαφή του μυλωνά με ιδεολογικά ρεύματα των ελίτ του 16ου αιώνα (θρησκευτικός ριζοσπαστισμός, φυσιοκρατία), υποδεικνύοντας μια πολιτισμική επικοινωνία όπως την είχε πρωτο-περιγράψει ο Bakhtin. Σημαντικότερο όμως είναι πως οι αναφορές του Μενόκιο στα αναγνώσματα του διαλύουν το μύθο της παθητικότητας της κουλτούρας των υπάλληλων στρωμάτων, αναδεικνύοντας μια ιδιαίτερη πρόσληψη των λόγιων κειμένων, απόρροια της δικής του προφορικής κουλτούρας. Η απόκλιση ανάμεσα στο περιεχόμενο των κειμένων του Μενόκιο και στην ιδιαίτερη ανάγνωσή του παραπέμπει στο ζήτημα της *πολιτισμικής ιδιοποίησης*, όπως το διατύπωσε ο Roger Chartier.

Η περίπτωση του Μενόκιο είναι ιδιαίτερα σημαντική για την εξέταση των σχέσεων ανάμεσα στις δύο πολιτισμικές παραδόσεις, γιατί αναδεικνύει μέσα από την τραγικότητά της τις αντιφάσεις της

της επανάστασης στην ανθρώπινη γνώση, οι διανοούμενοι θα αναλάμβαναν τα ηνία της πνευματικής ηγεμονίας από τους κληρικούς. Βλ. Carlo Ginzburg, "High and Low: The Theme of Forbidden knowledge in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Past and Present* 73, 1976. σ.28-41.

¹⁵Η μελέτη της Natalie Zemon Davis πάνω στις αιτήσεις χάριτος που διασώθηκαν σε μεγάλους αριθμούς στα γαλλικά δικαστικά αρχεία του 16ου αιώνα υποδεικνύει μια ανάλογη πολιτισμική επικοινωνία ανάμεσα στις ελίτ και τα υπάλληλα στρώματα. Οι «ιστορίες χάριτος», γραπτές αφηγήσεις εγκλημάτων από τους ίδιους τους ενόχους - στη μεγάλη τους πλειοψηφία απλούς ανθρώπους - με σκοπό την απόσπαση της βασιλικής χάριτος (*lettre de remission*), φανερώνουν μια δεξιότητα στη χρήση ρητορικών στρατηγικών προερχόμενων από τη λόγια κουλτούρα. Ο σκοπός ήταν προφανής: Οι αιτούντες κατάδικοι αποσκοπούσαν στο να διατυπώσουν το αδίκημά τους με πολιτισμικά αποδεκτή - άρα και συγχωρητέα - μορφή. Η Davis θεωρεί αυτές τις αφηγήσεις χαρακτηριστικό δείγμα της πολιτισμικής επικοινωνίας ανάμεσα στις ελίτ και τα υπάλληλα στρώματα. Ωστόσο, η έκταση της παρεμβολής δικηγόρων και δικαστικών υπαλλήλων, όπως οι γραφείς - οι αιτούντες ήταν στη μεγάλη πλειοψηφία τους αγράμματοι - παραμένει αδιευκρίνιστη, ενώ βέβαιο είναι - όπως εξάλλου αναγνωρίζει και η Davis - πως στις απολογίες τους οι πληβείοι αναπαρήγαγαν τον κυρίαρχο λόγο, τις μοναρχικές αντιλήψεις για τη βία και τη κατασίγασή της. Το στοιχείο αυτό αμφισβητεί ίσως το στοιχείο της πολιτισμικής επικοινωνίας, ενώ φαίνεται να προσεγγίζει τις διαδικασίες επιβολής και αποκλεισμού που περιέγραψε ο Foucault. Natalie Zemon Davis, *Fiction in the Archives: Pardon Tales and their Tellers in Sixteenth-Century France*, Οξφόρδη, Polity Press 1987, σ.3-4, 112.

Για το διαλογικό στοιχείο στα ιεροεξεταστικά αρχεία, βλ. Carlo Ginzburg, *Clues, Myths and the Historical Method*, Βαλτιμόρη, The Johns Hopkins University Press 1989, σ.156-164.

εποχής: Πίσω από τα αναγνώσματα του Μενόκιο κρύβονταν δύο προγενέστερα κατακλυστικά ιστορικά συμβάντα, η εφεύρεση της τυπογραφίας και η Μεταρρύθμιση, που, όπως έχουμε ήδη τονίσει, έβαλαν τέλος στο μονοπώλιο της γνώσης από τους λόγιους κύκλους και στο μονοπώλιο των ζητημάτων πίστης από τους κληρικούς. Το γεγονός ότι ο Μενόκιο τελικά κάηκε στην πυρά σηματοδοτεί μια νέα περίοδο κοινωνικής και ιδεολογικής σκλήρυνσης και βίαιης περιθωριοποίησης των μαζών, τόσο από την Τριδεντινή Καθολική Εκκλησία, όσο και από τις εδραιωμένες προτεσταντικές. Με άλλα λόγια, φέρνει τον ιστορικό αντιμέτωπο με το πολιτισμικό σχίσμα του 17ου αιώνα¹⁶.

4. Το πολιτισμικό σχίσμα και η απόπειρα κατάλυσης της λαϊκής κουλτούρας στον 17ο αιώνα.

Ο «μακρύς 17ος αιώνας» των πρώτων Βουρβώνων θεωρείται κατά γενική ομολογία η «εποχή της μεγάλης καταστολής», περίοδος κατά την οποία μοναρχία και Εκκλησία συνασπίστηκαν στην επιβολή μιας πολιτικής και ηθικής ομοιομορφίας, μέσα από τη χειραγώγηση των υπάλληλων στρωμάτων. Θρησκεία και αναγεννησιακό Κράτος συνιστούσαν αλληλένδετες μορφές εξουσίας με υπερφυσική επικύρωση. Ωστόσο, παρά τις σημαντικές προόδους στην επέκταση της ισχύος τους, Κράτος και Εκκλησία στην πρώιμη νεότερη Γαλλία δεν είχαν εδραιώσει μια αδιαμφισβήτητη ηγεμονία στο σύνολο της γαλλικής κοινωνίας. **Απέναντι στις φυγόκεντρες τάσεις των τοπικών αυτοδιοικούμενων κοινοτήτων, Κράτος και Εκκλησία έδωσαν ιδιαίτερη έμφαση στην ενιαία εθνική διοίκηση, στην επιβολή της αρχής του ενός, η οποία πήγαζε από το Δημιουργό, μεταλαμπαδεύονταν στους βασιλείς και τους επισκόπους και κατέληγε στον άνδρα - πατριάρχη.**

Η θεωρούμενη σεξουαλική ελευθεριότητα της υπαίθρου, οι τελετουργίες της συμβολικής ανατροπής, οι λαϊκές γιορτές και οι τοπικοί άγιοι βρέθηκαν στο στόχαστρο της εκστρατείας ιδεολογικής επιβολής του νέου, μεταρρυθμισμένου ρωμαιοκαθολικού δόγματος. Οι τάσεις αυτές - που αντλούσαν τις καταβολές τους στα χρόνια του Ύστερου Μεσαίωνα - οδήγησαν σε μια καθολική αποστασιοποίηση των ελίτ από την κουλτούρα και την κοσμοθεώρηση των υπάλληλων στρωμάτων, συνοδευόμενη από μια απόπειρα διατύπωσης ανελαστικών διαχωριστικών ορίων στη θεσμοθετημένη κοινωνική διαστρωμάτωση. Η εγκατάλειψη της λαϊκής κουλτούρας από τους λόγιους κύκλους απηχούσε εν μέρει και την εντεινόμενη ανησυχία των γαλλικών ελίτ, εξαιτίας της οικονομικής επιδείνωσης που έπληξε τη χώρα στα τέλη του 16ου και τις αρχές του 17ου αιώνα. **Οι πολιτισμικές διασπάσεις δεν μπορούν συνεπώς να εξετασθούν δίχως αναφορά στο ζήτημα της εξουσίας και των πολλαπλών αμφισβητήσεών της.**

¹⁶Carlo Ginzburg, *To Turí και τα Σκουλήκια...*, σ.22-31. Για μια νεότερη, εξίσου ενδιαφέρουσα προσέγγιση της ιδιαίτερης πρόσληψης της γραπτής λόγιας κουλτούρας από τα υπάλληλα στρώματα, βλ. το άρθρο της Elizabeth S. Cohen, "Between Oral and Written Culture: The Social Meaning of an Illustrated Love Letter", B.Diefendorf & C.Hesse (eds), *Culture and Identity in Early Modern Europe (1500-1800)*... σ.181-197. Η αγράμματη Μαργαρίτα «δημοσιοποιεί» ένα ερωτικό γράμμα με έκδηλο πορνογραφικό περιεχόμενο - οδηγώντας τον συγγραφέα και εραστή της Giovanantonio στα δικαστήρια - επειδή εξακολουθεί να κινείται στα πλαίσια της προφορικής, «ανοιχτής» λαϊκής κουλτούρας ακόμη και όταν διαχειρίζεται ένα μέσον έκφρασης της λόγιας. Η πικάντικη αυτή ιστορία διαφεύγει όσους ιστορικούς εξακολουθούν να επιμένουν στην «κατάλυση» της προφορικής λαϊκής κουλτούρας και των ηθικών αντιλήψεων από την εισβολή του λόγιου γραπτού λόγου, ο οποίος κηρύσσει την εσωστρέφεια και την εσωτερική πειθαρχία του ατόμου.

Ο Roger Chartier αναφέρει δύο ακόμη, μεταγενέστερα, παραδείγματα λαϊκής ιδιοποίησης λόγων πολιτισμικών προϊόντων: Στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα, ο Παριζιάνος υαλοουργός Jean Ménetras και ο υφασματοποιός Louis Simon, από το χωριό La Fontaine, κρατούσαν ημερολόγια στα οποία αποτύπωναν τις σημαντικότερες στιγμές της ζωής τους αλλά και παρουσίαζαν τα αναγνώσματα που τους είχαν διαπλάσει ως συγγραφείς. Η ποικιλία των αναγνωσμάτων - από τη Βίβλο και βιβλία μαύρης μαγείας ως και το έργο του Rousseau, φανερώνει την αυτονομία της λαϊκής προσέγγισης στο "λόγιο", γραπτό λόγο. Roger Chartier, "The Practical Impact of Writing", P. Ariès & G. Duby (eds), *A History of Private Life, III, Passions of the Renaissance*, Cambridge Mass. Harvard University Press 1989, σ.157-159.

Η αποστασιοποίηση των ελίτ από την κουλτούρα των υπάλληλων στρωμάτων εκφράστηκε με την υιοθέτηση μιας περιφρονητικής, έως και ανοιχτά εχθρικής αντίληψης για αυτήν και τα παράγωγά της. Στη διάρκεια του 17ου αιώνα, οι λαϊκές εκφράσεις εκτοπίστηκαν από το λεξιλόγιο των ελίτ λόγω της «χυδαιότητάς» τους: Στα έργα του Μολιέρου, λαϊκές ρήσεις και γνωμικά παρεισέφεραν μόνο στα χείλη λαϊκών, όπως υπηρέτες, και ποτέ στα χείλη κάποιου αστού ή αριστοκράτη. Οι νέες συλλογές λαϊκών παροιμιών και γνωμικών αντανάκλασαν αυτή την αποστροφή των ελίτ, στοχεύοντας στην «αποκάθαρση» της γαλλικής γλώσσας (ανώνυμο, *Illustres Proverbes*, 1650, Antoine Oudin, *Curiositez françoises*, 1657, Fleury de Bellingen, *L'Etymologie ou Explication des Proverbes François*). Ορισμένες εκδόσεις αναβίωσαν το διαλογικό στυλ του 15ου αιώνα, μόνο που τον ισότιμο διάλογο ανάμεσα στις δύο πολιτισμικές παραδόσεις είχε αντικαταστήσει ο «παιδαγωγικός» μονόλογος των ελίτ. Οι ελάχιστες εκδόσεις που, διαφοροποιούμενες από το γενικό αρνητικό κλίμα, παρουσίαζαν με κάποια συμπάθεια λαϊκές παροιμίες και γνωμικά από τις επαρχίες, είτε εξυπηρετούσαν τοπικιστικά αισθήματα, είτε εντάσσονταν στην εκστρατεία εμπέδωσης μιας εθνικής κουλτούρας από τη μοναρχική κυβέρνηση¹⁷.

Η κουλτούρα των υπάλληλων στρωμάτων υπέστη τη σφοδρότερη επίθεση στο χώρο της θρησκευτικής πίστης και της έκφρασης της λαϊκής θρησκευτικότητας. Επειτα από τη κατακλυσμική εμφάνιση του Λούθηρου και του πανευρωπαϊκού κινήματος που τον ακολούθησε, η Τριδεντική Καθολική Εκκλησία μιμήθηκε τις μεταρρυθμισμένες, εξαπολύοντας τη δική της εκστρατεία ηθικής ανάπλασης των καθολικών κοινωνιών. Ο Τριδεντικός Καθολικισμός επιτέθηκε σε κάθε τι το «βλάσφημο» από τις λαϊκές εκφράσεις της πίστης, επιχειρώντας να διαπλάσει τη θρησκευτικότητα των υπάλληλων στρωμάτων σύμφωνα με τις προδιαγραφές των ελίτ. Κύρια αλλαγή στην κατηχητική δραστηριότητα της Καθολικής Εκκλησίας, όπως την επισημαίνει ο Βρετανός ιστορικός John Bossy, ήταν η μετατόπιση του κέντρου βάρους από την ενασχόληση με τη συλλογικότητα στην εσωτερική πειθαρχία του ατόμου, μια στροφή από τον παραδοσιακό διαμεσολαβητικό ρόλο της Εκκλησίας στις διανθρώπινες σχέσεις (συμφιλίωση και διατήρηση της κοινωνικής συνοχής) στο μεμονωμένο χριστιανό και την προσωπική του συμφιλίωση με το Δημιουργό. Η στροφή αυτή της κατηχητικής επιχειρηματολογίας συνετέλεσε σε αυτό που ο Bossy αποκαλεί «επαναστατικοποίηση της αμαρτίας» στις συνειδήσεις των ανθρώπων και στην **ταύτισή της με την ανυπακοή** στο θεό, το μονάρχη, το δάσκαλο, τους γονείς. **Η νέα δαιμονολογική θεώρηση της μαγείας από πλευράς των ελίτ και το παρεπόμενό της, η έξαρση του κυνηγιού των μαγισσών, συνδέονταν άμεσα με την ανάδειξη της ανυπακοής, της «ανταρσίας» ως της μεγίστης αμαρτίας απέναντι στο θεό και την εγκόσμια τάξη πραγμάτων**¹⁸.

Η νέα αυτή λόγια αντίληψη αντισταθμιζόταν από την «κομμουναλιστική» θεώρηση του μυστηρίου της κατήχησης από μέρους των υπάλληλων στρωμάτων – τα οποία εξακολουθούσαν να αντιμετωπίζουν την κατήχηση πρώτιστα ως εργαλείο κοινωνικής συμφιλίωσης και διατήρησης της ενδοκοινοτικής αρμονίας, αδιαφορώντας για τις κρυμμένες αμαρτίες, τις στερούμενες κάποιας δημόσιας διάστασης. **Η απομάκρυνση της Εκκλησίας από τη λαϊκή κουλτούρα και κοσμοαντίληψη ήταν απόρροια της κοινωνικής απομάκρυνσης του κλήρου από τα λαϊκά στρώματα: Στα τέλη του 16ου και τις αρχές του 17ου αιώνα σημειώθηκε μια μεταβολή στην κοινωνική σύνθεση του κλήρου, με τη βαθμιαία σύνδεση της επιδίωξης του σχήματος με την ατομική περιουσία. Στα πλαίσια της γενικότερης προσπάθειας ισχυροποίησής τους σε**

¹⁷N.Z.Davis, *Society and Culture...*, σ.246-253. Ο Burke αναφέρει χαρακτηριστικά το παράδειγμα των ευγενών και της νέας αστικής αριστοκρατίας του Languedoc που επέλεξαν να εκφράσουν την αποχώρησή τους από τη λαϊκή κουλτούρα μέσα από την εγκατάλειψη της μητρικής οξιτανικής και την υιοθέτηση της εθνικής, γαλλικής γλώσσας, *Popular Culture...*, σ.273.

¹⁸ John Bossy, *Christianity in the West, 1400-1700*, Οξφόρδη, OUP 1985. Στα πλαίσια της νέας ατομικιστικής θεώρησης της κατήχησης, ο μεταρρυθμιστής επίσκοπος του Μιλάνου Carlo Borromeo επιτόνησε το κατηχητικό κουβούκλιο, το οποίο έφερε τον εξομολογούμενο σε ιδιωτική επαφή με τον ιερέα-εξομολογητή του Robin Briggs, *Communities of Belief...*, σ.282. Ενδεικτική της σύζευξης των δαιμονολογικών αντιλήψεων των ελίτ με την απόπειρα εδραίωσης μιας πολιτισμικής και πολιτικής ομοιομορφίας ήταν η περίπτωση του Jean Bodin, θεωρητικού της απόλυτης μοναρχίας και κατεξοχόν δαιμονολόγου του τέλους του 16ου αιώνα.

ρευστές κοινωνικά και οικονομικά εποχές, οι αστικές οικογένειες της περιόδου παροχέτευαν μέρος των απογόνων τους στο κληρικό σώμα.

Οι νέοι, καλύτερα μορφωμένοι κληρικοί ήταν θετικοί δέκτες της Τριδεντινής Μεταρρύθμισης, όπως αυτή τους διαβιβάσθηκε μέσα από την πρωτοφανή εντατικοποίηση των εκκλησιαστικών σεμιναρίων. Οι αποκαρδιωτικές αναφορές στις επισκοπικές έδρες της καθολικής Ευρώπης - στις οποίες οι τοπικοί εφημέριοι τόνιζαν σχεδόν μόνιμα την αδυναμία αφομοίωσης των νέων κατηχητικών πρακτικών από τους πληβείους - φανέρωσαν τη διάσταση ανάμεσα στις δύο πολιτισμικές παραδόσεις: Η νέα ατομικιστική θεώρηση της θρησκείας οδηγούσε σε έναν **ηθικό ιμπεριαλισμό**, ο οποίος επιδίωκε να θέσει υπό έλεγχο την ολότητα της ανθρώπινης ζωής, ταυτίζοντας τελικά τις σφαίρες του Θείου και του κοσμικού. Παρόμοια ταύτιση του Θείου με τον ανθρώπινο κόσμο χαρακτήριζε και τη λαϊκή κοσμοαντίληψη, η οποία στόχευε πρωταρχικά στην προσαρμογή της θρησκείας στις απαιτήσεις των κοινοτήτων, στα πλαίσια ενός ελαστικού ηθικού συστήματος το οποίο ανεχόταν ορισμένες παρεκτροπές. Η λόγια αντιμετώπιση της αμαρτίας προσέλαβε τις διαστάσεις μιας ανελαστικής μαζικής ψυχολογίας, δομημένης πάνω στις αρχές του σχολαστικισμού, η οποία αναπόφευκτα οδηγούσε τόσο στην αποξένωση όσο και στην ενοχοποίηση των υπάλληλων στρωμάτων¹⁹.

Η «ηθική και πολιτισμική επανάσταση» των ελίτ του 17ου αιώνα επιχείρησε να ενισχύσει την ανελαστική κοινωνική διαστρωμάτωση του *ancien régime*, επιβάλλοντας ένα πολιτισμικό πρότυπο απροσπέλαστο στη μεγάλη πλειοψηφία των Γάλλων. Ο νέος πολιτισμός, με την έμφασή του στην ενιαία, εθνική γλώσσα, στόχευε στη συνένωση διαφορετικών πληθυσμών και πολιτισμικών παραδόσεων υπό την κηδεμονία της μοναρχίας. Προσέγγιζε όμως το πολιτισμικό μωσαϊκό της χώρας κεντρικά, δίχως να επιδεικνύει οποιαδήποτε ευαισθησία για την ιδιαίτερη κουλτούρα της κάθε περιοχής και του κάθε κοινωνικού στρώματος. Σε μια απόπειρα εδραίωσης μιας γκραμσιανού τύπου *ηγεμονίας*, επιχείρησε τελικά να καταστήσει τους Γάλλους πολιτισμικά μονοσήμαντους, γεγονός που έφερε το όλο εγχείρημα αντιμέτωπο με ανυπερέβλητες δυσκολίες. **Το σημαντικότερο όμως είναι ότι ο «πολιτισμός των ηθών» του τέλους του 16ου και των αρχών του 17ου αιώνα εξέφραζε μια κοινωνική και πολιτική σκλήρυνση, μια εντατικοποίηση της πολιτικής και κοινωνικής περιθωριοποίησης των υπάλληλων στρωμάτων.**

Η ανωτερότητα της λόγιας κουλτούρας και των ελίτ εκφράσθηκε και στο συμβολικό επίπεδο, μέσα από την καλλιέργεια και υιοθέτηση νέων προτύπων «συγκρατημένης», «κόσμιας» συμπεριφοράς. Ηθικοπλαστικές διατριβές, όπως τα *livres de manières* και τα *contenances de table*, προωθούσαν μια **παιδαγωγική των χειρονομιών**, η οποία συχνά αντλούσε το πρότυπό της από την αυστηρότητα των μοναστικών εσωτερικών κανονισμών. Παραδοσιακή και νέα αστική αριστοκρατία εγκολπώθηκαν τα νέα πρότυπα ευπρέπειας και συγκρατημένης κινήσιολογίας, για να καταστήσουν εμφανέστερη την υπεροχή τους από τη «χυδαία, άκομψη και απρεπή» συμπεριφορά των πληβείων. Πέρα όμως από την «ηθική εξημέρωση», η υιοθέτηση μιας νέας γλώσσας του σώματος, στηριγμένης στην εσωτερική πειθαρχία και την καταστολή των φυσικών ορμών, συντελούσε και στην πολιτική εξημέρωση της παραδοσιακά πολεμόχαρης φεουδαλικής αριστοκρατίας, από την οποία απαιτήσε να θέσει τα ξίφη της στην αποκλειστική υπηρεσία του μονάρχη. Το νέο ηθικό και πολιτισμικό πρότυπο - στυλοβάτης της απόλυτης μοναρχίας - εδραιώθηκε στις γραμμές των ελίτ, ακολουθώντας τα παραδοσιακά «ιεραρχικά κανάλια διάχυσης» της κοινωνίας του *ancien régime*²⁰.

¹⁹Robin Briggs, *Communities of Belief...*, σ.283-285. Για ανάλογες περιπτώσεις σύγκρουσης ελίτ και υπάλληλων στρωμάτων στον Προτεσταντικό κόσμο, βλ. G.Parker, "Success and failure during the first century of the Reformation", *Past & Present* 136, Αύγουστος 1992, σ.43-82.

²⁰ Την ίδια περίοδο, διατριβές όπως ο *Αυλικός (Cortegiano)* του Castiglione, γνώρισαν πρωτοφανή εκδοτική επιτυχία στις περισσότερες χώρες της Δύσης. Ακόμα και οι πιο «εκφραστικές» στη γλώσσα των χειρονομιών κοινωνίες - όπως η ιταλική - υιοθέτησαν τα νέα πρότυπα της αυτοσυγκρατημένης, «κόσμιας» συμπεριφοράς. Peter Burke, *Popular Culture...*, σ.270-273. Από τη δεκαετία του 1550, η γαλλική βασιλική νομοθεσία ποινικοποιεί την πρακτική της μονομαχίας μεταξύ αριστοκρατών, καθιστώντας το σώμα των υπηκόων του βασιλείου πρωταρχικά κτήμα του μονάρχη. Robert Muchembled, *L'invention de l'homme moderne...*, σ. IX, XII-XIII

5. Σημειώματα

Σημείωμα Ιστορικού Εκδόσεων Έργου

Το παρόν έργο αποτελεί την έκδοση 1.0.

Έχουν προηγηθεί οι κάτωθι εκδόσεις:

- Έκδοση διαθέσιμη εδώ. <http://eclass.uoa.gr/courses/ARCH100>.

Σημείωμα Αναφοράς

Copyright Εθνικών και Καποδιστριακών Πανεπιστημίων Αθηνών, Κώστας Γαγανάκης, 2014. «ΙΙ19 Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία Β΄, Ενότητα: Κουλτούρα των ελίτ και κουλτούρα των υπάλληλων στρωμάτων στη δύση της πρώιμης περιόδου: Από τη συμβίωση στην αντιπαράθεση». Έκδοση: 1.0. Αθήνα 2014. Διαθέσιμο από τη δικτυακή διεύθυνση: <http://opencourses.uoa.gr/courses/ARCH7>

Σημείωμα Αδειοδότησης

Το παρόν υλικό διατίθεται με τους όρους της άδειας χρήσης Creative Commons Αναφορά, Μη Εμπορική Χρήση Παρόμοια Διανομή 4.0 [1] ή μεταγενέστερη, Διεθνής Έκδοση. Εξαιρούνται τα αυτοτελή έργα τρίτων π.χ. φωτογραφίες, διαγράμματα κ.λ.π., τα οποία εμπεριέχονται σε αυτό και τα οποία αναφέρονται μαζί με τους όρους χρήσης τους στο «Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων».

[1] <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

Ως **Μη Εμπορική** ορίζεται η χρήση:

- που δεν περιλαμβάνει άμεσο ή έμμεσο οικονομικό όφελος από την χρήση του έργου, για το διανομέα του έργου και αδειοδόχο
- που δεν περιλαμβάνει οικονομική συναλλαγή ως προϋπόθεση για τη χρήση ή πρόσβαση στο έργο
- που δεν προσπορίζει στο διανομέα του έργου και αδειοδόχο έμμεσο οικονομικό όφελος (π.χ. διαφημίσεις) από την προβολή του έργου σε διαδικτυακό τόπο

Ο δικαιούχος μπορεί να παρέχει στον αδειοδόχο ξεχωριστή άδεια να χρησιμοποιεί το έργο για εμπορική χρήση, εφόσον αυτό του ζητηθεί.

εισαγωγής. Για τη θεμελιώδη διάκριση ανάμεσα στην ευπρεπή (μετέπειτα λόγια) *gestio* και την απρεπή (μετέπειτα λαϊκή) *gesticulatio*, όπως και για την κεντρικότητα του συμβολικού κόσμου των χειρονομιών και του ανθρώπινου σώματος στις κοινωνίες του Μεσαίωνα και της Πρώιμης περιόδου, βλ. την εισαγωγή του Keith Thomas σ.1-10, όπως και τα ενδιαφέροντα άρθρα των Jean-Claude Scmitt, “The rationale of gestures in the West: Third to thirteen centuries” και Peter Burke, “The language of gesture in early modern Italy”, στο Jan Bremmer & Herman Roodenburg (eds), *A cultural history of gesture*, Οξφόρδη, Polity Press 1993, σ.59-69 και 74-79.

Σημείωμα Χρήσης Έργων Τρίτων

Το Έργο αυτό κάνει χρήση των ακόλουθων έργων:

Εικόνες/Σχήματα/Διαγράμματα/Φωτογραφίες

Πίνακες

Χρηματοδότηση

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό έχει αναπτυχθεί στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού έργου του διδάσκοντα.
- Το έργο «**Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών**» έχει χρηματοδοτήσει μόνο τη αναδιαμόρφωση του εκπαιδευτικού υλικού.
- Το έργο υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους.

